

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

С. В. Совгіра

ЗАПОВІДНА СПРАВА

Навчальний посібник

Умань
2023

Рецензенти:

Ткач Є. Д., доктор біологічних наук, заступник завідувача відділу агроекології і біобезпеки Інституту агроекології і природокористування НААН України;

Кватернюк С. М., доктор технічних наук, професор, професор кафедри екології, хімії та технологій захисту довкілля Вінницького національного технічного університету;

Грабовий В. М., кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник, в.о. директора Національного дендрологічного парку «Софіївка» НАН України

*Рекомендовано до друку вченою радою
природничо-географічного факультету*

*Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол № 10 від 31 травня 2023 р.)*

Совгіра С. В.

С56 Заповідна справа : навч. посіб. / С. В. Совгіра ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. – Умань : Візаві, 2023. – 290 с.

У навчальному посібнику схарактеризовано історичні віхи заповідної справи в Україні, розкрито науково-методологічні та організаційно-правові засади заповідної справи в Україні. Здійснено класифікацію природно-заповідних територій та об'єктів природних комплексів України, їх репрезентативність в ПЗФ. Висвітлено законодавство про Червону та Зелену книгу України. Подано детальну характеристику природних й біосферних заповідників, національних парків, регіональних ландшафтних парків, заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, штучно створених територій та об'єктів природно-заповідного фонду України. Подано структуру та зонально-регіональні особливості природно-заповідного фонду України. Розкрито природоохоронну діяльність на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду України. Висвітлено методику створення територій природно-заповідного фонду та економічні аспекти управління природно-заповідним фондом України.

Рекомендовано для здобувачів вищої освіти та викладачів екології та біології закладів вищої освіти.

УДК 502.1(1-751.3)(075.8)

© Совгіра С. В., 2023

ЗМІСТ

ВСТУП		5
РОЗДІЛ 1.	ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ТА НАУКОВИЙ НАПРЯМ	6
1.1.	Зміст та визначення заповідної справи	6
1.2.	Наукові засади заповідної справи	10
РОЗДІЛ 2.	ІСТОРИЧНІ ВІХИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	18
РОЗДІЛ 3.	НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ	27
3.1.	Науково-історичні передумови розвитку заповідної справи	27
3.2.	Методологічні концепції заповідної справи	30
3.3.	Сучасна наука заповідної галузі в Україні	32
3.4.	Сучасний стан заповідної галузі в Україні	34
РОЗДІЛ 4.	ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	37
4.1.	Законодавча база: сутність, базові принципи	37
4.2.	Правовий режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду	40
4.3.	Право власності на території та об'єкти природно-заповідного фонду	44
4.4.	Міжнародні природоохоронні конвенції та угоди, «червоні» переліки видів	46
РОЗДІЛ 5.	КЛАСИФІКАЦІЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ТА ОБ'ЄКТІВ	57
5.1.	Категорії природно-заповідного фонду України	57
5.2.	Категорії природно-заповідних територій Міжнародного союзу охорони природи та природно-заповідного фонду України	111
РОЗДІЛ 6.	ПРИРОДНІ КОМПЛЕКСИ УКРАЇНИ, ЇХ РЕПРЕЗЕНТАТИВНІСТЬ В ПЗФ. ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ЧЕРВОНУ ТА ЗЕЛЕНУ КНИГУ УКРАЇНИ	118
6.1.	Репрезентативність природних комплексів України	118
6.2.	Основні положення охорони рослинного світу	120
6.3.	Основні положення охорони тваринного світу	122
6.4.	Створення Червоних книг та їх призначення	125
6.5.	Червона книга України	127
6.6.	Зелена книга України	129
РОЗДІЛ 7.	ПРИРОДНІ Й БІОСФЕРНІ ЗАПОВІДНИКИ	133
7.1.	Природні заповідники: статус, завдання і особливості охорони	133
7.2.	Біосферні заповідники: статус, завдання, структура території та особливості управління	136
РОЗДІЛ 8.	НАЦІОНАЛЬНІ ПАРКИ	139
8.1.	Національні парки: функції, завдання та основні типи	139
8.2.	Відбір території для створення національного парку	142
8.3.	Функціональне зонування національних парків	145
РОЗДІЛ 9.	РЕГІОНАЛЬНІ ЛАНДШАФТНІ ПАРКИ, ЗАКАЗНИКИ, ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ, ЗАПОВІДНІ УРОЧИЩА	149
9.1.	Регіональні ландшафтні парки	149
9.2.	Особливості розвитку регіональних ландшафтних парків у світі та Україні	151

9.3.	Заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища	154
РОЗДІЛ 10.	ШТУЧНО СТВОРЕНІ ТЕРИТОРІЇ ТА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	159
10.1.	Ботанічні сади	159
10.2.	Дендрологічні парки	162
10.3.	Зоологічні парки	163
10.4.	Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва	164
РОЗДІЛ 11.	СТРУКТУРА ТА ЗОНАЛЬНО-РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	166
11.1.	Облік територій і об'єктів природно-заповідного фонду	166
11.2.	Зонально-регіональний огляд заповідників і національних природних парків України	168
РОЗДІЛ 12.	ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ ТА В ОБ'ЄКТАХ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	184
12.1.	Режими охорони та їх реалізація	184
12.2.	Загальний порядок використання та контролю територій та об'єктів природно-заповідного фонду	194
12.3.	Відновлення екосистем та їх компонентів	196
12.4.	Рекреаційна діяльність у межах природно-заповідного фонду	202
12.5.	Збереження та відновлення етнічних традицій природокористування	210
12.6.	Наукові дослідження територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Літопис природи.	216
12.7.	Освітньо-виховна діяльність	220
12.8.	Участь громадськості у природоохоронній діяльності	231
12.9.	Юридична відповідальність за порушення законодавства про природно-заповідний фонд	237
РОЗДІЛ 13.	СТВОРЕННЯ ТЕРИТОРІЙ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ	246
13.1.	Етапи створення територій природно-заповідного фонду	246
13.2.	Створення системи транскордонних природоохоронних територій	253
13.3.	Території та об'єкти природно-заповідного фонду як елементи національної екомережі	260
РОЗДІЛ 14.	ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИМ ФОНДОМ УКРАЇНИ	266
14.1.	Поняття, функції і методи управління природно-заповідним фондом України	266
14.2.	Механізми фінансового забезпечення функціонування установ природно-заповідного фонду	268
14.3.	Екологічне оподаткування й інвестування територій та об'єктів природно-заповідного фонду	273
ПІСЛЯМОВА		277
ПЕРЕЛІК ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ		282

ВСТУП

Підготовка висококваліфікованих фахівців у галузі екології вимагає ґрунтовних теоретичних та практичних знань збереження довкілля, заповідної справи та основ формування екологічної мережі, як передумов переходу до сталого розвитку суспільства. З погляду природокористування, заповідна справа є тим напрямом, який невпинно розвивається з економічним поступом суспільства, його продуктивних сил, характером господарського використання природних ресурсів, потреб і запитів людини тощо.

В умовах сьогодення, теоретичні основи заповідної справи тісно переплітаються з конкретними діями. Вони різнопланові (від підготовки законодавчо-нормативних документів до охорони певної популяції в умовах місцезростання), виконуються на різних управлінських рівнях (від загальнодержавного до місцевого), вимагають різних витрат часу (від довгострокового планування до термінових дій), проте, у своїй сукупності, становлять цілісний складний і багаторівневий комплекс. Його існування тісно пов'язане з іншими напрямками суспільної діяльності (наприклад, з територіальним плануванням, розвитком рекреації та відпочинком тощо) та має тісні зв'язки з ними. Саме під таким змістом побудований навчальний посібник «Заповідна справа».

Основною метою навчального видання є висвітлення науково-теоретичних засад заповідної справи та особливостей її організації в Україні.

Особливістю навчального посібника є інтеграція в його структурі трьох взаємопов'язаних складників. По-перше, автором висвітлюються основні науково-теоретичні та методичні аспекти пов'язані з організацією, функціонуванням і охороною природно-заповідних територій, розкривається значення заповідної справи як галузі міжнародної природоохоронної діяльності, стратегії та перспективи її розвитку в Україні та закордоном. По-друге, з погляду системного збереження компонентів природи, подаються основні теоретико-методичні й організаційні аспекти формування екомереж, зокрема: базові положення концепції екомереж; класифікаційні й критеріальні ознаки виділення структурних складових екомереж. По-третє, значну увагу приділено організації та управлінню природоохоронною діяльністю на територіях природно-заповідного фонду, як важливого виду діяльності природоохоронних установ України.